

XIV-XVI ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏKAMÜLÜ: SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNİN ŞİƏLİK İDEOLOGİYASI

i.f.d. Ceyhun Məmmədov,
Millət vəkili, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi
ceyhunmammadov@ait.edu.az

XÜLASƏ

Məqalədə XIV-XVI əsrlərdə Azərbaycanın feodal dövlətlərində İslam dininin dünyəvi və dini həyatın tənzimləyici mahiyyəti, şiəlik ideologiyasının dini-fəlsəfi xüsusiyyətləri, həmin dövrdə Azərbaycanın ictimai-fikir tarixində və siyasi həyatında özünəməxsus yeri olan Səfəvilərin bölgədə həyata keçirdikləri daxili və xarici siyasət ətraflı araşdırılır.

Həmçinin Səfəvilərin din siyasəti ilə İslamın siyasi idarəçiliyini inkişaf etdirmələri, hərbi gücün dinlə vəhdət təşkil etməsi, ilahi iradənin qanunlar vasitəsilə reallaşması, dövlətçilikdə Allahın iradəsinə üstünlük verilməsi geniş tədqiq edilir.

Eyni zamanda, Səfəvi Azərbaycan dövlətinin şiəlik konsepsiyasının mahiyyəti, onun rəsmi dövlət ideologiyasına çevrilməsi, Səfəvi hökmdarlarının dünyəvi və ali ruhani hakimiyyətinə malik olmaları geniş tədqiqat obyektinə çevrilir.

Həmçinin XVI əsrdə Səfəvilərin şiə məzhəbini dövlət dininə çevirdikləri, Azərbaycanda həmin dövrdə sufiliyin geniş yayıldığı, Səfəvilərin imperiyanı idarə etmək üçün mükəmməl dövlət idarəçiliyi sisteminə əsaslandıqları, Səfəvi hökmdarlarının dünyəvi, mülki, dini və hərbi hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirdikləri, mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin şah sarayındakı Ali Məşvərət Məclisi və ya Ali Səltənət Şurası (məclisi-əla) tərəfindən tənzimləndiyi, məhkəmə hakimiyyətini Ali Divanın həyata keçirdiyi, Şah Abbasın islahatlarından sonra Səfəvilərin nizamlı və güclü ordu yaratdıqları qeyd olunur.

Məqalədə, həmçinin həmin dövrdə Səfəvilərin həyata keçirdikləri din siyasətinin türkdilli xalqların birliyinə ciddi təsir etdiyi qeyd olunur. Bir sıra yerli və xarici tədqiqatçıların şiəliyin Səfəvilər tərəfindən dövlət dini elan olunmasının türk dünyasının parçalanmasına səbəb olduğunu bildirdikləri, Səfəvilərin şiəliyi dövlət dini kimi qəbul etmələrinin onları Osmanlı imperiyası ilə üz-üzə qoyduğu vurğulanır.

***Açar sözlər:** feodal dövləti, din, İslam, Səfəvilər, dünyəvilik, ilahi iradə, şiəlik, ideologiya.*

Giriş

Orta əsrlər Azərbaycan dövlətlərində din nizam-intizamın, qanunun dayağı, cəmiyyətin mənəvi hakimi olub ali humanizmi, nəcibliyi, saflığı qoruyub nəsillərdən-nəsillərə, dövlətdən-dövlətə ötürüb. *“İş burasındadır ki, dövlət öz vəzifələrini icra edə bilməyəndə, mövcud hakimiyyətə qarşı müxalifət yarananda müxtəlif təriqətlər dini pərdə altında hərəkətə rəvac verirdi. Azərbaycan dövlətçiliyində ziddiyyətlər dinin mənafeyi ilə dövlət mənafeyi arasında uyğunsuzluqdan meydana gəlirdi”* (Şəmsizadə 2006, 98).

XVI əsrdə Qızılbaş dövləti qonşu müsəlman dövlətlərinin sosial təsisatlarından ideoloji sistemi ilə fərqlənirdi. Əsrin sonlarında türkmənşəli Səfəvi dövlətində farslaşma elementləri gücləndi.

Fars ədəbiyyatında şiə məzhəbi və iranlıların şiə olması haqqında həqiqəti əks etdirməyən yanaşmalar mövcuddur. Onlar, şiəliyin əsasının Quranda olduğunu iddia edirlər. Yəni iranlıların ruhunda şiəlik kök salmasaydı, Səfəvi padşahları hökumətə çatmaqla İrani şiə edə bilməzdi.

Qərb tədqiqatçıları da şiəliyin farsmənşəli olduğunu iddia edirlər (Karra de vo, R. Dozi, A. Müller və başqaları). Rusiyalı tədqiqatçı İ. P. Petruşevski isə belə nəticəyə gəlmişdir ki, *“şiəliyin iranmənşəli olması haqqında tarixi fərziyyə düzgün deyildir”* (Петрушевский 1966, 41). Azərbaycan alimlərindən A.Rəhmani, O.Əfəndiyev, N.Şəmsizadə, F.Ələkbərli Azərbaycanda XVI əsrdə dövlət-din münasibətlərini, Səfəvilərin şiəlik ideologiyasını tədqiq etmiş, Səfəvilərin sırf azərbaycanlı olduqlarını sübut etmişlər.

Orta əsrlərdə Azərbaycan dövlətlərində İslam dünyəvi və dini həyatın tənzimləyicisi kimi

Azərbaycan Cəlairlər və Hülakülər dövlətləri də özünün din siyasəti ilə İslamın siyasi idarəçilik nəzəriyyəsinə inkişaf etdirdi. Bununla da yerli və köçəri dövlət quruluşu qovuşdu, dövləti elxan və ya sultan idarə etdi. Sultan hərbi idarə sistemində, təsərrüfata diqqət verirdi. Əmarət (əmirlik) qurumu dövlətin hərbi və inzibati təşkilatlarını idarə edirdi.

Hülakü dövlətinin dini siyasəti İslama əsaslanırdı: *“Dini işlərin idarəsinə ölkənin baş qazısı cavabdeh idi. Onun sərəncamında “qazılar dördlüyü”, vilayət və şəhər qazıları işləyirdilər. Baş qazi şəriət qanunları əsasında mühakimələr aparır, dini baxışların genişlənməsi, gəliblərin artırılması, xəzinənin (beyt əl-malın) və vəqf əmlakının mühafizəsi ilə məşğul olurdu. İctimai-iqtisadi və mədəni həyatın bir çox sahəsi – zəkat və cizyə toplanması, əhali arasında nizam-intizamın qorunması, ticarətdə, pul dövriyyəsinə əyintilərə yol verilməməsi, karvan yollarında əmin-amanlığın təmini, məscid, mədrəsə və tibb sahələrinin idarəsi dini idarələrin öhdəsinə düşürdü. Hülakülərin ədliyyə sistemi iki böyük hissəyə ayrılırdı: şahzadələrə, köçəri feodallara. Hərbi hissələrə aid mübahisələr Çingiz xanın yasına əsaslanan yargu məhkəmələrində, yerli əhaliyə aid mübahisələr isə qəza məhkəmələrində şəriət qanunları əsasında aparıldı. Yargunun şəriət məhkəmələrinin işinə müdaxilə etməsi qanunla qadağan edilmişdi”* (Azərbaycan tarixi 1994, 337).

Azərbaycan dövlətçiliyində hərbi güc əsas idi. Hülakülərdə hərbi qüvvə və din vəhdət təşkil edirdi. *“Şərqdə Abbasilərin 508 illik hakimiyyətinə son qoyan Hülakülər (Elxanilər) (1256-1336) dövlətçiliyə üç yenilik gətirdilər: Birinci, Azərbaycanda iki dövlət quruluşu - yerli və köçəri monqol-türk quruluşlarının sintezi baş verdi ki, bu da dövlətçiliyin təkmilləşməsinə səbəb oldu. İkincisi, ilk vaxtlar (Qazan xanın hakimiyyətinə qədər: 1295-1304. O, bütpərəstlikdən üz döndərərək İslamı qəbul edir və yerli müsəlman feodalların rəğbətini qazanır) bütpərəst monqol-türklər İslamın nüfuzunu azaltdılar, hətta vəqf torpaqları alınıb hərbcilərə verildi. Üçüncüsü, Qazan xan çox ciddi islahatlar keçirdi, qanunların nüfuzu artdı, vergi, məhkəmə, torpaq və rabitə sahəsində yeni sərt qaydalar tətbiq olundu, vahid pul sistemi yaradıldı”* (Şəmsizadə 2006, 99-100).

İslam demokratik idarəetmənin tərkib hissəsi kimi çıxış edərək, ən ümumi ilahi idarəni həyata tətbiq edərək qanunlar yaratmışdır. Bu din Azərbaycan dövlətlərində Allahın iradəsinə üstünlük vermişdir. *“İslam qanunverici və məhkəmə hakimiyyət üzərində ilahi nəzarətin məhrum edilməsindən imtina etmişdir. İlahi konsepsiya və İlahi rəhbərlik İslamda olduqca genişdir və özündə insan həyatını təşkil edən hər şeyi əks etdirir. Bu isə onun qanunlarına tam tabe olmağı tələb edir”* (Мусавилари 2004, 99).

Azərbaycan dövlətlərində dünyəvi və dini həyatın tənzimlənməsi, dövlət, təsərrüfat, iqtisadiyyat və məişət məsələlərinin həlli İslam əhkamlarına əsaslanırdı.

XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin rəsmi ideologiyası şiəlik üzərində qurulmuşdur. İslamın şiəlik məzhəbi müəyyən dövrlərdə Həzrət Əli və Həzrət Hüseyini önə çəkərək ilk üç xəlifəyə – Həzrət Əbubəkrə, Həzrət Ömərə və Həzrət Osmana nisbətən soyuq münasibət bəsləmişlər. *“Səfəvi hökmdarları dövlət işlərini müstəqil həll edirdilər. Onların himayəsində məsləhətçi hüququna malik olan məclis (məclisi-əla) var idi. Şah Təhmasib dövründə on iki üzvdən ibarət məclisə dövlət işlərində böyük təcrübəsi olan adamlar daxil idilər. Səfəvilər dövlətinin başında qeyri-məhdud hakimiyyətə malik şah dururdu. O, eyni zamanda, şiələrin ruhani başçısı hesab olunurdu. Dini itaətsizlik üstündə çox adam edam edilmişdi.*

Başqa feodal dövlətləri kimi, Səfəvi dövlətinin də əsas vəzifəsi hakim sinfin mənafeyini müdafiə etmək və istismar olunan kütlələrin müqavimətini qırmaq, xarici basqınlara qarşı durmaq və başqa torpaqları zəbt etmək məqsədini həyata keçirməkdən ibarət idi. Səfəvi dövlətinin ərazisi iki hissəyə bölünürdü: divan və xass vilayətlərinə. Bu bölgüyə uyğun olaraq iki ayrı-ayrı idarəedici orqan vardı – divani-məmalik və divani-xassə; başqa sözlə, “dövlət vilayətlərinin idarəsi” və “şah vilayətlərinin idarəsi”. Bu müəssisələr Səfəvilər dövlətinin əsas maliyyə idarələri idi. Xassa aid olan vilayətlər şəxsən şah və Səfəvilər sülaləsinin digər üzvlərinə mənsub idi. Onlar şahın səlahiyyətli adamı olan vəzir tərəfindən idarə olunurdular. İlk Səfəvilər dövründə aşağıdakı vəzifələr var idi: vəkil, əmir əl-ümərə (əmirlər əmiri), qorçubaşı, vəzir və sədr. Vəkil şahdan sonra ikinci şəxs idi. Əslində o, həm dini, həm də dünyəvi məsələlərin həllində şahın tam səlahiyyətli müavini hesab edilirdi” (Azərbaycan tarixi 1994, 453).

Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində zirvə hesab olunan Səfəvilər dövləti ilk dəfə dini təriqətdən ideologiya kimi istifadə edərək onu dövlətin rəsmi ideologiyasına çevirdi. *“Səfəvilər dövləti tipik feodal monarxiyası idi. Dövlətin başında duran Səfəvi şahları dünyəvi hökmdarlar kimi nəinki qeyri-məhdud hakimiyyətdən istifadə edir, həm də (bunu qeyd etmək xüsusilə vacibdir) öz simalarında Ərdəbil dərviş təriqətinin irsi başçıları kimi ali mənəvi (ruhani) hakimiyyəti təmsil edirdilər... İlk Səfəvilər dövründə dövlət aparatı, inzibati sistem XVII əsrdə müşahidə etdiyimizdən daha sadə idi”* (Əfəndiyev 1993, 224).

Azərbaycan səfəvişünas tədqiqatçısı O. Əfəndiyev göstərir: *“Əvvəlki feodal dövlət strukturundan fərqli olaraq Səfəvilərdə vəkil ikinci şəxs sayılır, onun həm dünyəvi, həm də dini işlər üzrə müavini idi. Başqa bir yenilik bundan ibarət idi ki, bu dövlətdə dövlət katibi “Münşi əl-məmalik” vəzifəsi mövcud idi”* (Əfəndiyev 1993, 237).

N. Şəmsizadənin qeyd etdiyi kimi, Səfəvilər dövləti başçısının simasında şair, şeyx, şah və sərkərdənin birləşdiyi, fiziki (hərbi) və mənəvi qüdrətin vəhdətindən yaranmış dini-hərbi dövlət monarxiyası mövcud idi. Səfəvilər Azərbaycanın təsərrüfat həyatına lazımı diqqət yetirə bilmirdilər. Səfəvilər imperiyasının süqutunu aşağıdakı səbəblərlə izah etmək olar:

1. *Səfəvilər müəyyən dövrlərdə şialiyi həddindən artıq şişirdərək İslam mühitinin daxilindən parçalanmasına səbəb oldular, bu isə Azərbaycanda dini zəmində eyni bir xalqın qırılmasına gətirib çıxardı.*

2. *Səfəvilər türk dünyasını parçaladı və onun milli-tarixi birliyinə, nəticədə, türk dövləti kimi özünün daxildən zəifləməsinə, zaman-zaman qardaş qırğınlarına, müharibələrə səbəb oldu.*

3. *Səfəvilər hərbi və dini hakimiyyəti ön plana çəkərək Azərbaycanın təsərrüfat həyatına laqeyd qaldılar, bu isə əsas sərvəti və hərbi hakimiyyəti əlində cəmləşdirərək varlanmış qızılbaş əyanları ilə xalq kütlələri arasında ziddiyyətə gətirib çıxardı. Natural təsərrüfatın hökm sürdüyü bir ölkədə torpaqların hakim əyanların əlində toplanması əhalinin narazılığı və həyat tərzinin tənəzzülü ilə nəticələndi”* (Şəmsizadə 2006, 102).

Şah İsmayıl Xətai özünün din siyasətində ruhanilərə xüsusi hörmət və qayğı göstərirdi. 1502-ci ilin yanvarında verdiyi hökmdə ruhaniləri vergilərdən azad etmişdi. Şah əmirlərə, hakimlərə hökm edir ki, *“böyük seyidləri*

möhkəmlətmək və himayə etmək ədalətşüarlı sultanlar və səmaqüdrətli xaqanların vaciblər sırasında və zəruriyyət cümləsində olan vəzifələrindəndir. Bu məsudsaatlı vaxtlarda şaha layiq sonsuz qayğı, şahlıq mərhəməti və mehribanlıq, hörmət sahibləri olan əzəmətli və kərəmətli seyidlərin əhvalına şamil və arzularına öhdəçi olmuşdur. Peyğəmbərin - ona salam olsun - ən yaxşı övladının [hökmranlığı] günlərində əzəmətli seyidlər nəcib xəlifələrinə və qardaşlarına xeyirxahlıq niyyəti buyurub, onları malucəhat və divan hüququndan düşüncəli surətdə, bütünlüklə azad etdik və bağışladıq, vergilər-dən və yazılı göstərişlərdən kənar edilməyə layiq buyurduq” (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar 1989, 199).

Hökmlərini *“Mehriban və bağışlayan Allahın adı ilə hökm Allahındır. Hakimiyyət Allaha məxsusdur”* sözləri ilə başlayan I Şah İsmayıl özünün dini siyasətində ruhanilərə xüsusi qayğı və hörmətlə yanaşırdı.

Səfəvilərin qızılbaşlıq ideologiyası şüəliyə əsaslanırdı. Səfəvilər dinlə-dövlətin, müstəqilliyin vəhdətini yarada bilmişdilər. *“Qızılbaş ideologiyası və dövləti sırf Azərbaycan hadisəsi idi. O, özündən əvvəl Azərbaycanda mövcud olmuş zəngin dövlətçilik ənənələrinə söykənirdi. Müstəqil Atabəylər dövlətçiliyi ənənələrinə əsaslanan Səfəvi ideyası azərbaycançılığın guşə daşı idi. Azərbaycançılığın tarixi köklərində məhz bu müstəqil dövlətlər – Albaniya, Atabəylər və Qızılbaşlar dayanmışlar. Onlar milli dövlətçiliyin tarixi simvolu olmuşlar. Şah İsmayıl isə özünü mahir bir sərkərdə və alovlu vətənpərvər kimi göstərmişdir”* (Tağıyev 2014, 92).

Bəzi xarici tədqiqatçılar və Azərbaycan alimləri şüəliyin Səfəvilər tərəfindən dövlət dini elan olunmasını türk dünyasının parçalanmasına səbəb olan hadisə hesab edirlər. ABŞ-ın görkəmli azərbaycanşünas alimi T. Svyatovskiy Səfəvi dövlətini səhv olaraq İran dövləti hesab edərək yazır: *“XV əsrin sonunda Azərbaycan daha bir qədim sülalənin – Səfəvilər sülaləsinin güclü özəyinə çevrildi. Səfəvilər ardıcıl olaraq apardıqları bir sıra işğallar və güclü mərkəzləşmə siyasəti sayəsində yeni İran dövləti yaratdılar. Paytaxtı Təbriz olan I Şah İsmayıl (1501-1524) (eyni zamanda, Xətai təxəllüsü ilə tanınan şair) İslamın şüə cərəyanını öz dövlətində rəsmi din elan etdi ki, bu addım da azərbaycanlıları Osmanlı türklərindən tamamilə ayırı saldı. Səfəvilərin hakimiyyətinin erkən çağlarında Azərbaycan torpağı şüə İrani ilə sünni Türkiyə arasında gedən müharibələrdə tez-tez döyüş meydanına çevrildi”* (Svyato-

xovski 2000, 39). Əvvəla, Səfəvilər işğal deyil, qədim Azərbaycan ərazilərini bərpa etmişlər. Onlar qədim İran imperiyasının ərazilərini öz torpaqlarına qatmış və daha da genişləndirmişlər. Əslində, sünni-şiə qarşudurması dini və milli birliyə ağır zərbə endirmiş, dini ideologiya milli mənsubluğu üstələmişdir.

Dini məzhəbçilik nöqtəyi-nəzərindən yanaşanlar Səfəviləri bütün şiələrin ortaq dini dövləti, Qərbdə isə Səfəvilər Azərbaycan və ya İran dövləti, Azərbaycan tədqiqatçıları onu Azərbaycan, fars tədqiqatçıları isə İran dövləti hesab edirlər. Din tarixi ehkamçıları Səfəvilərin milli kimliyini arxa plana qoyaraq, onun şiəlik-qızılbaşlıq ideologiyasını önə çəkirlər.

Səfəvilərin dini təriqətə üstünlük vermələri, yaratdıqları dövləti şiəlik üzərində qurmaları onların milli kimliyinə yanaşmalarda anlaşılmazlığa gətirib çıxarmışdır.

Tədqiqatçı F.Ələkbərli Səfəvilərə milli-tarixi aspektdən yanaşaraq, onun Azərbaycanla, oğuz-türkmən boyları ilə, türk ruhaniyyəti ilə bağlı olduğunu iddia edir: *“1) Səfəvilər dövlətinin Azərbaycan nüvəsində yaranması və ilk paytaxtın Təbriz olmasını; 2) Səfəvilər dövlətini yaradanların böyük əksəriyyətinin türksöylü tayfalardan (şamlı, ustaclı, təkəli, türkman, qacar, bayat, əfşar, zülqədər və b.) ibarət olmaqla yanaşı, dövlətin rəsmi dilinin türk dili olmasını; 3) Səfəvilərin Oğuz-Türkman ulusunun Bayandurlu-Ağqoyunlu dövlətinin varisi kimi çıxış etməsini; 4) İlk dövrlərdə İslam dininə dayalı qızılbaşlığın (türk şiəliyi) daha çox türk ruhaniyyəti ilə bağlılığını deyə bilərik ki, Səfəvilərin yeni dövlətin əsas mərkəzi kimi Azərbaycanı seçməsi, eyni zamanda, paytaxt olaraq Təbrizi müəyyən etməsi təsadüfi olmamışdır. Səfəvilərin Azərbaycana bağlılığını üç amillə izah edə bilərik: 1) Səfəvilərin əsas dini mərkəzi olan Ərdəbil ən əskilərdən Azərbaycan türk şəhəri idi.*

2) Səfəvilərin əsas hərbi dəstəkçiləri Azərbaycanın yerli ulusu olan Oğuz-Qıpçaq boyları (şamlı, ustaclı, təkləli, türkman, qacar, bayat, əfşar, zülqədər və b.) idilər.

3) Səfəvilərin Azərbaycanın və digər həmhüdud məmləkətlərin sahibi olmuş Bayandurlu-Ağqoyunlu dövlətinin varisilik hüququna iddia etmələri idi” (Ələkbərov 2014, 178-179).

I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə qızılbaş-şiə ideologiyasını türkcülükə bağlayan müəllif Şah Abbasın dövründə onu daha çox farsçılıqla əlaqə-

ləndirirdi. Dinin bütün dövrlərdə şiəliyin oğuz-türkmənlər və onların din xadimləri tərəfindən yayıldığını göstərir.

Səfəvilərin milli kimliklərinin formalaşdırılmasında dini-ideoloji amillər, özəlliklə hakimiyyətdə qanuni sahib olduqlarını isbat etmək üçün köklərini Peyğəmbər nəslilə bağlamaları da mühüm rol oynamışdır. Bu anlamda Şah İsmayılın özünün və əcdadlarının İslam dinində şiə tərəfdarlığını saxlaması, hətta şiəliyi imamilər (qızılbaşlıq) təriqəti kimi dövlət dini elan etməsi təsadüfi olmamışdır. O. Əfəndiyev yazır ki, şiəlik, ya da qızılbaşlıq ideyasına görə, Xəlifə Əli imamdır və kim bunu qəbul etmirsə, o kafirdir.

Şah İsmayılın şeirlərində dini-mistik şiəçilik ruhu ön planda idi (Xətai 2005, 224). Səfəvilərin şiəliyə bu cür münasibəti Şah İsmayıldan başlayaraq, ifrat şəkil almış və nəticədə, dini məzhəbçilik zaman-zaman Səfəvilərin yalnız milli mənsubiyyətini dolaşdırmamış, türkmən dövlətçiliyinə də mənfi təsir göstərmişdir. Özəlliklə Şah İsmayıldan başlayan şiəçiliyin I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə daha da radikallaşması əsas amillərdən idi. Belə ki, Şah Abbas 1587-ci ildə taxta çıxdıqdan sonra, Oğuz boylarının Səfəvi sarayında və ordusunda yetkilərini əlindən almış, bunun əvəzində türk olmayanlara yeni səlahiyyətlər vermişdi. *“Beləliklə, bu dövlət ifrat şiələşmə nəticəsində həm də müəyyən qədər iranlılaşmağa məruz qalmışdır* (Ələkbəli, 123-124)”. Deməli, Səfəvilərin həm əsl etnik kimliyi, həm də əsl dövlət kimliyi məhz dini-ideoloji düşüncə içində başqa çalarlar almışdır. Səfəvilərin etnik və dövlət kimliyinin mürəkkəbləşməsində də əsas məsələ şiəçiliklə bağlı olmuşdur.

İndi *“şiəçilik”* məsələsini Azərbaycan türkləri və İran farsları öz bildikləri kimi yozurlar. Bununla da Səfəvilərin şiəçilik ideologiyasının *“türkləşməyə”*, yoxsa *“farslaşmağa”* xidmət etməsi məsələsi gündəmə gəlmişdir (Ələkbərov 2014, 185).

Bəzi tədqiqatçılar bildirir ki, Səfəvilərin Şah Abbasın hakimiyyətindən sonra Azərbaycan dövlətindən İran dövlətinə çevrilməsi tamamilə əsassızdır. Şah Abbasın qızılbaşlıq ideologiyasından çox şahsevənlik ideyasına üstünlük verməsi onun azərbaycançılıqdan uzaqlaşması demək deyildir. M.Ə.Rəsulzadə şahsevənliyi Səfəvilərin gücünə güc qatan türk hərbi təşkilatı kimi səciyyələndirir: *“Şahsevən el və əşirətləri Səfəvilərin müxtəlif türk el və tayfalarından intixabla təşkil etdikləri əsgər ocaqlarından başqa bir şey deyildir”* (Rəsulzadə 2012, 183).

Səfəvilərin dövlət dininə çevirdiyi şiəliyin türkçülüyə və azərbaycançılığa zidd olduğunu iddia edənlər türk dünyasını istəməyənlərdir. Onlar bundan sui-istifadə edərək türk xalqlarını parçalamaq məqsədini güdmüşlər və indi də bu fikirdədirlər: *“Həmin düşmən qüvvələr Orta çağda türkün yer üzündə ədalət təmsilçisi olmaq kimi istəyini yalnız məzhəbçilik fonunda təqdim edərək, türk dövlətlərinin yer üzərində ədalətlik və insanlıq təmsilçiliyi mübarizəsini kölgədə qoymuşlar. Bununla da ədalət və insanlıq uğrunda mübarizə apararı türk dövlətlərinin mücadiləsi Qərb tarixçiliyində məzhəbçilik və hakimiyyət hərsliyi kimi dəyərləndirilmişdir. Bu gün də aşağı-yuxarı bizlərə həmin bilgiləri verirlər. Bütün bunların əvəzində ədalətlik və insanlıq uğrunda mübarizə apararı kimi isə Qərb dövlətləri, bir sözlə, Qərb ideologiyaları təbliğ olunur”* (Ələkbərov 2014, 192).

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin sonunu gətirən amillər arasında Azərbaycan qızılbaşlığının farslaşması hərbi və dövlət hakimiyyət qurumlarından azərbaycanlıların uzaqlaşdırılaraq onların farslarla əvəz olunması, millət və vətən, dövlət, *“din təəssübkeşlərinin zəifləməsi, iranyönlü din xadimlərinin nüfuzunun, səlahiyyətlərinin artırılması, şiəliyin radikallaşmasını”* (Ələkbərov 2014, 193) göstərirlər.

Farslaşma Səfəviləri milli dövlətçilik prinsiplərindən uzaqlaşdırırdı.

I Şah Abbas hərbi və inzibati islahatlar keçirdi, fars əyanlarını özünə dayaq hesab etdi, iranlılara qoşuna daxil olmaq hüququ verdi, azərbaycanlı qızılbaş tayfa birliyini zəiflətdi, qeyri-azərbaycanlıları – farsları, kürdləri, lurları, cığatayları da hərbi qulluğa cəlb etdi. Xüsusi şah qvardiyası – qulamlar erməni, gürcü, çərkəzlərdən təşkil olundu. *“Şah Abbas öz islahatları ilə Azərbaycan köçəri əyanlarının nüfuzunu məhdudlaşdırmağa başladı. Eyni zamanda, iranlılardan ibarət olan şiə ruhani və məmurlarının dövlət işlərində iştirakını gücləndirdi. “Etimad üd-dövlə” (baş vəzir) təyin olundu... qızılbaş əyanlarının qüdrətini sarsıtmaq məqsədilə şah şiə ruhanilərinə və oturaq əyanların köməyinə arxalanaraq öz vergi siyasətində onlara güzəştə getdi. Səfəvi dövlətinin xristian əhalisi rüsum-cizyə verməli idi... Lakin iri erməni tacirləri şah hökuməti ilə əlaqə saxladıqlarına görə yepiskoplar, monastırlar çox vaxt şah fərmanları ilə bu rüsumdan və digər vergilərdən azad edilirdi”* (Azərbaycan tarixi 1994, 464). Şah Abbas erməni din xadimləri ilə sıx əlaqə saxlayır, onlardan istifadə edirdi.

Səfəvilər imperiyanı idarə etmək üçün mükəmməl dövlət idarəçiliyi sisteminə əsaslanırdılar. Səfəvi hökmdarları dünyəvi, mülki, dini və hərbi hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirmişdilər. Mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarını tənzimləyən şah sarayındakı Ali Məşvərət Məclisi və ya Ali Səltənət Şurası (məclisi-əla) idi. Ali Divan isə məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirirdi. Şah Abbasın islahatlarından sonra güclü ordu yaradılmışdı.

Səfəvilər dövlətində getdikcə hakimiyyət iranlı şiə ruhanilərinin, dini elitənin əlinə keçirdi. Bununla da imperiya daxilində ikihakimiyyətlik yaranırdı. İrançı şiəliyin radikallaşdırılması kontekstində sünni əfqanlar, bəlucilər, sistanlılar və başqa sünnilər ayrı-seçkiliyə məruz qaldılar. Səfəvi dövlətində daxili ideoloji və iqtisadi böhran dərinləşdi, əfqanlar imperiyanın böyük hissəsini işğal etdilər.

Azərbaycan Səfəvilər dövləti şiəliyi dövlət dini təsdiq etməklə, Şərqdə Osmanlı Türkiyə qarşısında maneə yaratdılar. Türkiyə sultanları Səfəviləri müsəlman dünyasının ərəzi və əxlaqi-siyasi münasibətlərinin vəhdətini pozmaqda ittiham edirdilər.

Şərqsünas A. Rəhmani *I Şah İsmayılın əcdadlarının – Səfəvi şeyxlərinin şiəlikdən xalq kütlələrini öz tərəflərinə cəlb etmək üçün istifadə etdiklərini* göstərir: “*Qızılbaşlar dövlətinin banisi İsmayıl da bundan çıxış etmişdir*” (Рахмани 1981, 25).

Səfəvilərin ilk hakimiyyəti dövründə dövlət dini olan şiəlik sonralar öz əvvəlki əhəmiyyətini xalq kütlələri arasında itirməyə başlamışdır. Hakim dövlət dini səviyyəsinə yüksəlmiş şiəliklə fars “*milli ruhu*”nun heç bir əlaqəsi yoxdur. A. Rahmani XVI əsrdə Qızılbaş dövlətinin aşkar azərbaycanlı xarakteri kəsb etdiyini göstərir “*Qızılbaş dövləti öz hüduqları daxilində qeyri-azərbaycanlı xalqları da birləşdirmiş və azərbaycanlı sülaləsi tərəfindən idarə olunurdu. Yeni dövlətin mərkəzi qədim Azərbaycan paytaxtı Təbriz şəhəri idi. Şah sarayı və Qızılbaş ordusu Azərbaycan dilində danışır. Qızılbaş dövlətindəki hakim ənənələr əsasən azərbaycanlılara məxsus idi*” (Рахмани 1960, 41-43).

Feodal və əyanlarda fars elementi ikincidərəcəli idi. Onlar əsasən kargüzarlıq işləri ilə məşğul olur, hərbi xidmətə və yüksək dövlət vəzifələrinə buraxılmırdılar. Dövlətin sosial dayağı şiə üləmaları və hörmətli seyidlər idilər.

Onlar ölkədə çoxsaylı vəqf gəlirinə, torpaq mülkiyyətinə və mühüm maddi bazaya malik olub, dini hakimiyyətə başçılıq edirdilər.

I Təhmasibin hökmranlığı dövründə mülki bürokratiya ordusu müvafiq maddi baza ilə və ruhanilərlə birlikdə hakim siniflər arasında mühüm yerləri tutmağa başladı. Bu dövrdə qızılbaş əyanları hökm sürürdü, hakim sinifər daxilində qüvvələr nisbətinin dəyişməsi feodal sinfinin xüsusi çəkisinin hiss olunacaq dərəcədə azalmasına gətirib çıxardı. *“Bütün bunlar qızılbaş əyanının daşıyıcısı olduğu hərbi potensialda öz əksini tapdı. Beləliklə, hərbi güdrət hesabına dövlətin dünyəvi və teokratik xarakteri gücləndi”* (Рахмани 1981, 31). Deməli, dövlətdə qızılbaş əyanları hakim mövqə tuturdular.

XVI əsrdə hakim qüvvələr arasında iki qrup diqqəti cəlb etməyə başladı. Onlardan biri azərbaycanlı (türkdilli), ikincisi isə iranlı-farsdilli etnik element idi. Onlar arasında dövlətdə ali dünyəvi və teokratik hakimiyyət uğrunda ciddi mübarizə gedirdi. Lakin XVI əsrin sonlarında fars etnik elementi ikincidərəcəli vəzifələri yerinə yetirməkdə davam edirdi. Dövlətin idarəçiliyi işlərində əsasən fars mülki elementlərindən və şiə uləmələrindən ibarət yerli əyanlarla qızılbaş hərbi-feodal əyanlar və din xadimləri əməkdaşlıq şəraitində iştirak edirdilər.

XVI əsrdə I Şah Abbas dünyəvi və teokratik hakimiyyətini daha da gücləndirdi. İmperiya daxilində isə mərkəzdənqaçma və separatçılıq meyilləri artmağa başladı. *“Şiəliyi rəsmi din elan edən Şah İsmayıl Xətəinin yaratdığı Səfəvi dövləti Xəzərin hər iki tayında və İraqi-ərəb də daxil olmaqla, Yaxın Şərqdə geniş ərazini əhatə etdi. Dövlət xadimləri, sərkərdələr türk tayfalarından seçilsələr də, idarəçilik, dəftərxana və mühasibat işləri farslardan ibarət olan ölkənin diplomatik sənədləri Azərbaycan və fars dillərində tərtib olunurdu”* (Dadaşov 2007, 34).

Sovet alimləri və İran tədqiqatçıları Azərbaycan Səfəvilər dövlətini səhv olaraq İran dövləti kimi təqdim etmişlər. Səfəvilərin şiəliyi dövlət dini kimi qəbul etməsi onu Osmanlı imperiyası ilə üz-üzə qoydu.

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycanın şimalında – Albaniyada Xristianlıq dövlət dininə çevrildi. Zərdüştilik isə Cənubda dövlət dini oldu. Bu dövrlərdən başlayaraq dövlət-din münasibətləri təşəkkül tapmağa başladı. Eyni zamanda, tanrıçılıq dini də bölgənin əsas inanclarından biri idi.

VII əsrdə İslam azərbaycanlıların milli-mənəvi vəhdətində və dövlətçiliyində əsas rol oynadı. Azərbaycan mədəniyyəti türk-müsəlman mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrildi. Xəlifəliyin dağılmasından sonra müstəqil Azərbaycan dövlətlərinin, xüsusən Atabəylər dövlətinin idarəçiliyində İslam mühüm rol oynadı.

XVI əsrdə Səfəvilər şiə məzhəbini dövlət dininə çevirdilər. Azərbaycanda İslamın regional formaları – sufilik geniş yayıldı. Şirvanşahlar, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu hökmdarları da şiəliklə bağlı idilər.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan tarixi. (1994). (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək) I Cild. Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, (680 s.).

I Şah İsmayılın Dizmar vilayətində ruhanilərin vergilərdən azad edilməsi haqda hökmü // Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. (1989). Bakı: Azərbaycan universiteti nəşriyyatı, (s.199) (328 s.).

Dadaşov A. (2007). Demokratiya və İslam/ A.Dadaşov. Bakı: Elm, (280 s.).

Əfəndiyev O. (1993). Azərbaycan Səfəvilər dövləti. /O.Əfəndiyev; Tərcümə edəni. K.Muxtarov; Elmi red. X.Qasimov. Bakı: Azərənşr, (304 s.).

Ələkbəli F. Türk sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və tanrıçılıq. Bakı: XAN nəşriyyatı, (512 s.).

Ələkbərov F. (2014). Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış. (II Hissə) Elmi redaktorlar: Əli Abasov fəlsəfə elmləri doktoru, prof., Əlikram Tağıyev fəlsəfə elmləri doktoru, prof. Bakı: Elm və təhsil, (500 s.).

Xətai Ş.İ. (2005). Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, (384 s.).

Rəsulzadə M.Ə. (2012). Əsərləri. III cild, Bakı: Elm, (596 s.).

Svyatohovski T. (2000). Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Redaktor Hamlet İsaخانlı, tərcüməçilər, Lalə Mircəfərova, Bəylər Nəcəv. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı. (374 s.).

Тағи́ев Ә. (2014). Hökmdarlardan filosoflaradək. Bakı: ADMİU-nun mətbəəsi, (256 s.).

Şəmsizadə N. (2006). Azərbaycançılıq. Bakı: Nurlar NPM, (192 s.).

Мусавилари Рукни Сайид М. (2004). Западная цивилизация глазами мусульманина. Баку: Иршад, (240 с.).

Петрушевский И.П. (1966). Ислам в Иране VII-XV веках. отв.ред. В.И.Беляев Ленинград: Изд.ва Ленинградского университета, (398 с.).

Рахмани А.А. (1981). Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 года). Баку: Элм, (238 с.).

Рахмани А.А. (1960). «Тарих-и алам арайи Аббаси «как источник по истории Азербайджана, Баку: Элм, (234 с.).

д.ф.но теологии Джейхун Мамедов

ЭВОЛЮЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-РЕЛИГИОЗНЫХ ОТНОШЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIV-XVI ВЕКАХ: ШИИТСКАЯ ИДЕОЛОГИЯ ГОСУДАРСТВА СЕФЕВИДОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена регулирующей сущности светской и религиозной жизни ислама в феодальных государствах Азербайджана в XIV-XVI веках, религиозно-философским особенностям шиитской идеологии, внутренней и внешней политикам, проводимым в тот период в регионе Сефевидами, занимающими особое место в истории общественной мысли и политической жизни Азербайджана.

Также подробно рассматривается развитие Сефевидами политического управления ислама посредством религиозной политики, единство военной силы с религией, реализация Божественной воли посредством законов, а также приоритет воли Аллаха в государственности.

В то же время объектом масштабного исследования становится суть шиитской концепции азербайджанского государства Сефевидов, ее превращение в официальную государственную идеологию, а также обладание сефевидскими правителями светской и высшей духовной властью.

Также подчеркиваются такие факты, как признание Сефевидами шиизма государственной религией в XVI веке, широкое распространение в Азербайджане суфизма в тот период, использование Сефевидами для управления империей совершенной системы государственного управления, сосредоточение в руках правителей Сефевидов светской, гражданской, религиозной и военной власти, регулирование деятельности центральных и местных органов власти Высшим совещательным собранием или Верховным меджлисом (Меджлиси-ала) при шахском дворце, отправление судебной власти Верховным диваном и создание Сефевидами регулярной и сильной армии после реформ шаха Аббаса.

В статье также отмечается, что религиозная политика, проводимая Сефевидами в тот период, серьезно повлияла на единство тюркоязычных

народов. Ряд отечественных и зарубежных исследователей утверждают, что объявление Сефевидами шиизма государственной религией привело к расколу тюркского мира. Подчеркивается, что принятие Сефевидами шиизма в качестве государственной религии породило конфликт с Османской империей.

Ключевые слова: феодальное государство, религия, ислам, Сефевиды, секуляризм, Божественная воля, шиизм, идеология

Assist. Prof. Jeyhun Mammadov

EVOLUTION OF STATE-RELIGION RELATIONS IN AZERBAIJAN IN THE 14TH-16TH CENTURIES: THE SHI'ITE IDEOLOGY OF THE SAFAVID STATE

ABSTRACT

This article is concerned with the regulatory essence of Islam within the secular and religious life in the feudal states of Azerbaijan from the 14th century to the 16th century, as well as the religious and philosophical features of the Shi'ite ideology, internal and external policies enforced in the region at that time by Safavids, holding a special place in the history of public thought and political life of Azerbaijan.

The transformation of the political governance of Islam by Safavids through the religious policy, the unity of military force with religion, the pursuance of divine will through laws, and the priority of the will of Allah in state formation are considered.

At the same time, the subjects of research include the essence of the Shi'ite concept of the Azerbaijan state of Safavids, its transformation into an official state ideology, as well as the exercising of secular and supreme religious authorities by the Safavid rulers.

Moreover, the article covers such facts as Safavids' declaration of Shia Islam as the state religion in the XVI century, wide spreading of Sufism in Azerbaijan in that period, application of the perfect public administration system by Safavids to govern the Empire, centralization of secular, civil, religious, and military powers by the Safavid rulers, administration of the central and local authorities by the Supreme Consultative Assembly or the Supreme Majlis (Majlisi-Ala) at the Shah's Palace, execution of the judicial power by the Supreme Diwan, and establishment of a regular and a strong army after the reforms of Shah Abbas.

The article states that the religious policy pursued by the Safavids had a major impact on the unity of the Turkic-speaking peoples. A number of local and foreign researchers claim that the declaration of Shia Islam as the state religion by Safavids led to a split in the Turkic world. It is emphasized that accepting Shia Islam as the state religion the Safavids originated a conflict with the Ottoman Empire.

Keywords: feudal state, religion, Islam, the Safavids, secularism, divine will, Shia Islam, ideology

Çapa tövsiyə etdi: f.f.d., dos. E.N.Məmmədov